

FACULTY OF EDUCATION, UNIVERSITY OF PRIMORSKA
A. F. M. KRAKOW UNIVERSITY

ALONG CLIO'S WAYS ...

**TOPICAL PROBLEMS OF MODERN
HISTORICAL SCIENCE**

Nr. 1/2016

Koper 2016

Галина Докашенко

Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
Україна

**ЛЮДСЬКЕ ОБЛИЧЧЯ «ВЕЛИКОЇ»
ВІДБУДОВИ
(за матеріалами центральних та місцевих архівів
України)**

Міграції населення (внутрішні та зовнішні) – закономірний історичний процес, однак в цьому закономірному історичному процесі дослідників завжди найбільш цікавить питання причин міграцій, роль об'єктивного та суб'єктивного факторів, методи проходження міграційних потоків тощо. Історія людства, особливо в новітній час, надає чимало прикладів, коли міграції пов'язані з воєнними діями, стихійними лихами, волюнтаристськими рішеннями керівництва, тобто міграції стають вимушеними й перетворюють людей на вимушених переселенців. Події останнього року, коли до європейських країн прибула значна кількість населення з буремного Сходу, з країн, де й сьогодні продовжуються бойові дії, підтверджує актуальність вказаної проблеми. Актуальна проблема й для авторки статті, яка стала внутрішньо переміщеною особою у зв'язку із проведенням антитерористичної операції на сході України. Не втратила ця проблема своєї актуальності й для населення Балканського

півострову, яке в останнє десятиріччя минулого століття зазнало значних територіальних змін й переміщень після розпаду Югославії.

Стаття побудована на архівних матеріалах, що зберігаються в центральних (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України - ЦДАВОУ, Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГОУ) та місцевих архівах (Державний архів Донецької області – ДАДО, Державний архів Львівської області). Авторка в складі групи дослідників працювала у вказаних архівах в межах науково-дослідної теми державного замовлення «Міграційні процеси в повоєнному Донбасі і формування регіональної поліетнічності». Наслідком цих архівних розвідок стала публікація збірника матеріалів «Трудові ресурси Донбасу: 1943- 1990 роки» [1]. Використані документи за своїм походженням представляють практично всі основні види історичних джерел: рішення вищих органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевої влади, документи політичних партій та громадських об'єднань, приватне листування тощо.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від завершення Другої світової війни (1945 р.) до початку 50 –х років, коли в основному було відбудовано економіку УРСР. Однак присутні деякі історичні паралелі з подіями межі 80-90 - х років минулого століття та початком ХХІ ст. Ці події об'єднуються спільною проблемою –проведення геополітичних змін пов'язаних: а) із завершенням Другої світової війни та формуванням нового повоєнного світо устрою; б) з розпадом світової системи соціалізму; в) із сучасною спробою фактичної зміни повоєнного світо устрою.

Історіографічна основа проблеми доволі різноманітна, оскільки її досліджують в історичному, політологічному, правовому, соціологічному, демографічному та інших аспектах. Виходячи із завдань роботи історіографію умовно поділили на кілька груп.

Міжнародно-правові положення щодо біженців, мігрантів, переміщених осіб стали юридичним підґрунтям дослідження [2].

Українська історіографія на сучасному етапі розвитку суспільства багато уваги приділяє вивченню так званих «білих плям» в історії. Однією з них є міграційні та демографічні процеси у 1943-1950-ті роки як в Україні в цілому, так і в Донбасі зокрема. Це стосується і періоду 1943-1951 рр., коли розпочиналося та йшло повоєнне залюднення Донбасу. Хоча тема відбудови Донбасу у повоєнний час була в радянській історіографії хрестоматійною, і їй було присвячено велику кількість загальних праць і тематичних монографій, але у першу чергу досліджувалося роль партійних організацій, комсомольських та профспілкових організацій, відновлення органів влади. Найбільш показовим прикладом подібних оцінок є колективна монографія «Нариси історії Донецької обласної партійної організації», яка була складовою частиною серії подібних нарисів з історії партійних організацій більшості областей УРСР. Однак серед літератури вказаного періоду нашу увагу привернули роботи побудовані на величезній кількості фактичного, в тому числі й статистичного матеріалу. До них ми відносимо спеціальну роботу з економічної історії, а також фундаментальну з огляду на джерельну базу «Історію робітників Донбасу». В деяких працях йшлося і про формування робітничих кадрів, але розглядалася головним чином роль шкіл фабрично-заводського навчання у створенні кваліфікованих кадрів важкої промисловості. Демографічні та міграційні процеси, що склали основу трудових ресурсів регіону, не розглядалися [3].

Окрему групу складають сучасні роботи істориків, політологів, економістів. В них викладено сучасне бачення всіх історичних періодів і особливо новітньої історії країни, відсутні посилання на провідну, керівну й спрямовуючу силу комуністичної партії, як це було в попередніх роботах. Серед цього розмаїття дослідник обов'язково звертає увагу на фундаментальну академічну роботу, що підготовлена колективом авторів – співробітників Інституту політичних і етнополітичних досліджень Національної академії наук України, один з розділів останнього шостого тому присвячено саме досліджуваному періоду і він має назву «Останні роки сталінської тиранії», що вже визначає основні оцінки й характеристики нашого періоду [4].

підгрупу складають роботи з регіональної історії - історії Донбасу. В цій підгрупі виділимо одноосібну монографію А.Саржана, колективну монографію під керівництвом З.Лихолобової та кілька статей. Вказані роботи написані на базі архівних матеріалів, із застосуванням загально цивілізаційних принципів оцінки певних історичних періодів та регіонів. Значним досягненням є робота Алфьорова М. А. Автор системно досліджує міграційні процеси в Донбасі, як внутрішні так і зовнішні, оперує дуже об'ємною джерельною базою [5]. Не залишилася за межами уваги автора й мемуарна література, авторами якої були прості учасники описаних подій. Слід відзначити невеликі за обсягом, але дуже емоційні, написані серцем спогади мешканки західноукраїнського регіону Марії Штепи, яка була переселена у східні райони [6].

Предметом пропонованої роботи стало дослідження процесів відбудови господарського комплексу України в перші повоєнні роки в площині забезпечення трудовими ресурсами взагалі, й зокрема, трудові мобілізації на відновлення промисловості Донецької та Луганської областей в західних регіонах. Фактично ці мобілізації були скерованими переміщеннями частини населення із заходу на схід країни. Головним завданням стало визначення історичних уроків такого переміщення, їх вивчення і використання в сучасній вітчизняній та зарубіжній практиці. Роботу виконано на основі антропоцентричного підходу до характеристики історичних подій та їх наслідків.

Основною формою вирішення кадрової проблеми в перший повоєнний період були трудові мобілізації та організовані набори робочої сили (оргнабори). Тільки за 1947 рік в Україні було проведено 80 оргнаборів в промисловість союзного, союзно-республіканського та республіканського підпорядкування в кількості 430.045 осіб [7]. Майже пів мільйона осіб за рік змінили місце свого проживання, характер свого проживання. Проведенням цих акцій займалися спеціально створені органи – загальнореспубліканське та обласні бюро з обліку та розподілу робочої сили. Саме в звітах цих органів ми й знаходимо основні кількісні та частково якісні показники щодо виконання планів відбудови. Аналізуючи звіти, ми звернули увагу на постійні зауваження про невиконання планових показників

у проведенні мобілізації. Так, за підсумками перевірки роботи Львівського обласного Бюро з обліку та розподілу робочої сили – у I-му кварталі 1945 року за наявності плану мобілізації 5.755 осіб, виконано 2.466 осіб, тобто виконання складає 42,8 %; план на 1948 рік складав 3500 осіб, станом на 13.07.1948 р. направлено на роботи 413 осіб. Ситуація не змінюється й на кінець десятиріччя: 1950 рік – за три квартали план мобілізації був 5.098 осіб, його виконали лише на 28,4 %, мобілізувавши 1.447 осіб [8].

Спробу пояснити цю ситуацію знаходимо в листі голови Львівського обласного виконкому в райони області - з метою покращення ситуації з набором робочої сили необхідно: 1. Посилити контроль за набором робочої сили; 2. Надати допомогу місцевій владі; 3. Не чинити перепон колгоспникам, які бажають виїхати на роботу на промислові підприємства; 4. Не відволікати уповноважених з проведення оргнабору на інші роботи. Формулювання занадто загальні, без конкретизації й подібні рішення навряд чи покращать набори робітників. В той же час в архівах зберігаються документи, які показують реальні можливості зрушень, так наводяться результати обстеження збірного пункту, на якому на момент перевірки знаходилось 106 осіб, з них 43 особи не мали документів. Пункт не опалювався, не прибирався, не було організовано харчування [9]. Прийняти заходи щодо нормалізації стану збірного пункту означало б підвищити зацікавленість населення, заохотити його до переїзду на промислові підприємства, ажде це перший етап такого переміщення.

Проводилися трудові мобілізації і в східних регіонах, в основному на рахунок непрацюючого та зайнятого в сільському господарстві населення, але на відміну від західних регіонів переміщення тут відбувалося в межах області, переважно із сільської місцевості до міст [10].

Найбільш драматично сприймаються архівні документи щодо наборів молоді, яку відправляли на навчання до гірничопромислових шкіл та шкіл ФЗН (фабрично-заводського навчання) до східних областей – Донецької (Сталінської) та Луганської (Ворошиловградської)*.

*У дужках наведено тогочасні назви областей

Цей драматизм пов'язаний із віковими характеристиками (16 - 17 років, причому відсоток 16-річних юнаків становив майже чверть від загальної кількості мобілізованих) та особливостями ментальності населення західних регіонів, в яких завжди сильними були родинні зв'язки та певний патріархальний уклад їхнього життя. Значна частина молоді залишала школи й поверталася додому, навіть не забравши документи. В архіві Львівської області ми знайшли лист заступника голови виконкому обласної ради головам виконкомів районних рад (1950 рік), в якому він закликає зробити «пильну перевірку» на місцях й негайно доправити до місця навчання втікачів, а в особливих випадках притягнути до судової відповідальності. Звертає увагу той факт, що місцеві керівники співчували цим юнакам, оскільки в документах наводяться факти прийняття їх на роботу без документів, незаконна видача нових документів, приховування осіб, що були мобілізовані до державних трудових резервів [11].

Частина мобілізованих втікала ще до прибуття на пункт призначення, так у довідці про хід мобілізації молоді від 28.02.1948 року зазначена кількість мобілізованої молоді 770 осіб, а на посадку до ешелонів дправлено 239 осіб (31%), в довідці від 1.05.1950 р. наведено кількісні показники на різних етапах призову: план – 1528 осіб, прибули на збірний пункт 1124 особи, дезертирувало (зберігаємо мову документу) 96 осіб, направлено до шкіл 980 осіб, зникли в дорозі 104 особи й до школи зараховано 821 особу. Навіть, якщо порівняти кількість прибулих на збірний пункт (1124 особи) з кількістю зарахованих до навчання в школах (821 особа), то це 73%, отже відсів становить 27% [12].

Невиконання планів призову до шкіл ФЗН керівництво області пояснювало надто просто – голови районних рад передоручили справу призову другорядним особам і самі особисто цим не займалися. Вище ми вже спробували пояснити причини невиконання планів призову й вони зовсім не в особистому усуненні керівників. Дивує й позиція держави щодо забезпечення мобілізованої молоді одягом та взуттям: їм треба було самим купувати їх, а керівників районних рад зобов'язували лише надати необхідну кількість одягу та взуття для продажу мобілізованим. Постає закономірне питання:

116

чи в змозі були батьки мобілізованих юнаків купити ці товари? Тому не дивує текст наступного листа голови обласної ради, де він повідомляє факти отримання спеціального одягу учніми шкіл, а потім втечу їх з цим одягом додому. В цьому листі кілька разів використано термін «підлітки», тобто дорослі керівники розуміють, що мова йдеться фактично про дітей [13].

Відірвані від рідної домівки, підлітки й на новому місці не завжди зустрічали гостинний прийом: тижнями їх не розподіляли за школами, поганими були побутові умови та умови праці, брали хабарі за відпустку додому, взагалі вважали «політично неблагонадійними» [14]. Біль і туга мобілізованих вражають у їхніх листах додому: працюємо по 12 годин, харчування погане, відсутнє взуття та одяг. Наведемо уривок з листа мобілізованого на роботу до Донецької області юнака своїм рідним в Житомирську область (зберігаємо мову і стиль документу): «Знали бы вы как я здесь мучаюсь. Приезжайте и заберите меня от сюда. Умираю здесь с голоду... Работа трудная, руки и ноги к вечеру наливаются кровью» [15]. Навіть важко уявити емоції батьків після такого листа. Це «людське» обличчя радянської відбудови.

Невиконання планів набору викликає незадоволення республіканського керівництва і місцеві керівники починають порушувати порядок його проведення, вдаючись до фальсифікацій, примусу тощо. Інформацію про це знаходимо в листі керівника Львівського місцевого управління Міністерства трудових ресурсів (№ 896 від 25.06.1948 р.), який констатує наявність «антидержавних методів проведення роботи», відсутність роз'яснювальних заходів, низький рівень медичного обстеження, внаслідок чого школи вимушені повертати учнів додому за станом здоров'я, залучення молоді на збірні пункти під виглядом проведення одноденних зборів, призов кваліфікованих робітників з лісового господарства, які не підлягали призову. Подібну занепокоєність висловлює й районий прокурор Великомогилівського району тієї області, протестуючи проти застосування адміністративних заходів замість добровільного набору [16]. Причина вказаних фальсифікацій знаходиться всередині самої тоталітарної організації влади радянського суспільства, коли невиконання планових завдань

керівництва могло спричинити відставку або звільнення місцевих керівників і бажання зберігти посаду будь-якими засобами мотивувало їх до аморальності дій та рішень.

Низький культурний рівень населення, відсутність роз'яснювальних заходів або із формальне проведення приводило до того, що мешканці західних регіонів фактично нічого не знали про регіон, в який їх преміщували. Про це свідчить лист одного з мобілізованих на навчання до Луганської області, який починається привітанням до рідних «Привіт із Домбаса». Юнак не розуміє значення географічного терміну Донецький басейно (скорочено Донбас) і використовує якийсь жаргонний варіант терміну. На жаль, таке нерозуміння демонструють й державні службовці: в листі секретаря виконкому Брюховицької районної ради Львівської області пояснюється про конкретну особу, що він «звільнений від мобілізації для посилки на Домбас за недоцільністю» (збережено стиль документу) [17]. На наш погляд, саме тут витoki тих мифів про Донбас як про страшний, дикий регіон з високим рівнем криміногеності, які й сьогодні певні політичні сили використовують для посилення протистояння «схід-захід» [18].

На початку 50-х років керівництво СРСР оголосило про досягнення довоєнного рівня з основних економічних показників. Отже «велика» відбудова завершилась, але постає питання про ціну чергової радянської «перемоги»: мільйони людей не за власним бажанням зрушили з рідних домівок, зустрівши на новому місці нові труднощі, нові проблеми. Руйнувалися родинні зв'язки, традиційний уклад життя, знижувався рівень особистісної самооцінки і це створювало «нелюдське» обличчя відбудови. Всі перераховані результати влаштовували керівництво, оскільки вони повністю вписувалися в ідеологію і практику тоталітаризму, в якій людина виконує роль лише гвинтика в системі суспільних відносин. Крах тоталітаризму, його засудження – це не головні історичні уроки попереднього періоду. Головний історичний урок ще не отримав повною мірою своєї практичної реалізації – в центрі будь-яких проблем повинна стояти людина, неповторна людська особистість і, якщо вже й відбуваються певні переміщення, то держава бере на себе увесь тягар відповідальності за долю цих людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Трудові ресурси Донбасу: 1943-1990 роки : Зб. док. / Упор. Ю.І.Абакелія, В.М.Докашенко, Г.П.Докашенко (кер.колективу упоряд.), В.В.Концур – Горлівка, ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2013. – 374 с.
2. Див. Правовий статус біженців і вимушених переселенців. Режим доступу: bibliograph.com.ua/konstitucionnoe-pravo-4/38.htm
3. История рабочих Донбасса [глав. ред. Ю.Ю.Кондуфор]. - К.: Наукова думка, 1981. - Т.2 – Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – 432 с.; История социалистической экономики СССР: в 7 т. [отв. ред. И.А.Гладков]. – М.: Наука, 1978. - Т. 6. - 1946 – начало 1960-х гг. – 589 с. История Украинской ССР в 10 т. [гл. ред. Ю.Ю.Кондуфор] – К.: Наук.думка, 1985. - Т.9. - Вторая половина XX в. – 592 с.; Історія міст та сіл Української РСР: Донецька область. - К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.; Очерки истории Донецкой областной партийной организации [глав. ред. Г.П.Ерхов]. – Донецк: Донбасс, 1978. – 502 с. та ін.
4. Болбат Т. Участь населення Західної та Центральної України в економічному і національно-культурному розвитку Донбасу (1939-1970-ті рр.) / Тетяна Болбат // Схід. - 2004. - №1. - С. 35-38; Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945-2000 / Людмила Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – 248 с.; Малахова Т.В. Участь трудящих Поділля у відбудові і розвитку Донбасу (1944 - 1950 рр.) / Т.В. Малахова // Український історичний журнал. - 1975. - № 7. - С. 101-105; Політична історія. XX століття. У шести томах [голова ред. колегії І.Ф.Курас] – К.: Генеза, 2003. - Т.6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002). – 696 с.; Тодоров І. Внутрішній вимір російської агресії на Донбасі / Ігор Тодоров // Грані історії. – 2015.- № 8. – С.148-158 та ін.
5. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939-1959 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України» / Микола Алфьоров. - Донецьк – 2007. -20 с; Вугільний Донбас у другій половині XX століття: монографія [під. ред. З.Г.Лихолобової]. – Донецьк: ДонГУ, 2001. – 339 с.; Лихолобова З.Г. Концептуальні питання історії вугільного Донбасу у другій половині XX століття/ Зоя Лихолобова // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн.. 8. – 2000. –С.8-12; Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. XX ст.: Монографія / Анатолій Саржан. - Донецьк: ООО «Лебедь», 2004. – 412 с. та ін.
6. Штепа М. Прийми їх, Господи Боже, в оселях своїх.../ Марія Штепа. – Львів, 2007. – 28 с.
7. ЦДАВОУ. – Фонд 2, опис 7, справа 7464, аркуш 22-28.
8. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. Р-221, оп. 2, спр.

- 157, арк. 9-10; спр.297, арк.3,4а,18; спр.369, арк.144.
9. Там само. - Спр.369, арк.9-10, 37-38.
10. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.2794, оп.1, спр.89, арк.32, 66, 79, 85.
11. Там само. - Спр.297, арк.16, 39; спр.369, арк.46;спр.563, арк.50.
12. Там само. - Спр.297, арк.24; спр.369, арк.158.
13. Там само. - Спр.298, арк.21; спр.369, арк.46.
14. Там само. - Спр.369, арк.177; спр.558, арк.43-44; спр.697, арк.13, 34-36.
15. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп.23, спр.1391, арк.1, 1 зв., 2, 2 зв.
16. ДАЛО. – Ф. Р-221, оп.2, спр.369, арк.8, 192-193; спр.436, арк.47; спр.558, арк.39.
17. Там само. - Спр.436, арк.86, 227.
18. Див. Пять самых распространенных мифов о Донбассе. Режим доступу: <http://ru-polit.livejournal.com/3501193.html?thread=117505417>.

Резюме:

В статті на основі значної кількості архівних документів, частина яких ще не оброблена до публікації, аналізуються форми, методи, напрямки переміщення робочої сили в Україні в перше повоєнне десятиліття. Автор приходить до висновку про перевагу насильницьких методів вирішення проблеми забезпечення трудових ресурсів. Проводиться історична паралель з переміщенням осіб в південнослов'янських країнах після розпаду Югославії та сучасних процесах на сході України. Історичні уроки цих переміщень вказують на необхідність особливої уваги з боку державних органів до переміщених осіб, державного забезпечення їх житлом, роботою тощо.

Ключові слова: трудові мобілізації, організований набір робочої сили, переміщені особи, державне забезпечення.

Abstract:

In the article are analyzed the forms, methods, and directions of the labor forces' relocation on the territory of Ukraine during the first post-war decade. The analysis is made on the basis of a significant amount of archival documents, some of them are still unpublished. It is concluded that providing the manpower of the republic the government mainly used violent methods of relocation. There is given a historical parallel between the relocation of people in the South Slavic countries after Yugoslavia's disintegration and modern processes in the east of Ukraine. Historical lessons of these relocations indicate the need of special attention of government bodies to displaced persons providing them with state housing, work and so forth.

Keywords: labor mobilization, organized labor recruitment, displaced persons, social security.